

Исакова С.Т.

**КӨРКӨМ АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДЫН
НЕГИЗИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУ**

Исакова С.Т.

**РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ
СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ**

S. T. Isakova

**DEVELOPING THE CULTURE OF SPEECH OF THE STUDENTS
ON THE BASIS OF LITERARY WORKS**

УДК: 811/82.378.42

Бул макалада көркөм чыгармаларды окутуу аркылуу окуучулардын кеп маданиятын өстүрүү менен сабаттуу сүйлөй билүүнү жана окуучунун логикалык ойлоо сезимин өстүрүп, окулган чыгарманын мазмунун көңүлүнө түшүрүп, ирети менен сүйлөп берүүгө үйрөтүүнүн жагдайларына токтолууга аракет жасалды.

Негизги сөздөр: түшүнүү, ойлоону, көркөм чыгарма, эске тутуусу, кабыл алуусу, кеп маданияты, логика.

В этой статье рассматривается развитие речевой культуры студентов на основе художественных произведений искусства посредством развития логического мышления студентов, обучение говорить с культурной речевой грамотностью, понять содержания прочитанного произведения суметь пересказать с последовательностью.

Ключевые слова: понимание, художественное произведение, память, восприятие, культурная речь, усвоение, мышление, логика.

This article deals with teaching students the culture of speech to increase logical thinking of the students on the basis of literary works and teaching retelling of the text with accuracy.

Key words: understanding, culture of speech, linguistics, memory, assimilation logics.

Мектепте көркөм адабий чыгармаларды окутуу негизги сабактардын бири болуп саналат. Ошондуктан бул сабакта көркөм окууга үйрөтүүнүн методикасын өздөштүрүү да маанилүү. Анткени, окуучунун эстетикалык табитин тарбиялоо, кеп маданиятын өстүрүү, ой жүгүртүүсүн тереңдетүү, түшүнгөнүн кайра айтып берүүгө көнүктүрүү, сөз байлыгын байытуу, кыялдануусун өнүктүрүү жана башка ушул сыяктуу сапаттарын тарбиялоодо көркөм чыгармаларды окутуунун мааниси өтө чоң.

Бүгүнкү күндө коомдук өнүгүүнүн талабына ылайык кенже мектеп окуучуларынын керектөөлөрү, баалуулук ориентациясы, кызыгуулары, чөйрөгө болгон талаптарынын мүнөзү мурдагы учурга салыштырмалуу кескин айырмаланат. Ошол себептүү мектепте окутуу жана тарбиялоо процессинде сабактар, алардын ичинде адабият сабагы да окуучулардын талабын канааттандырууну камсыздаган методикалардын негизинде окутулушу шарт.

Окуучуларды көркөм окууга үйрөтүүнүн, адабий чыгармалардын текстин чеберчилик менен же болбосо үн чыгарып көркөм айтуунун жолу мурдатан эле пайда болгон. Ошондой эле, балдарга эстетикалык тарбия берүүдө көркөм окуу өзгөчө мааниге ээ экендиги белгиленип келген. Ал көркөм чыгарма чагылдырган чындыкты, көркөм образдарды элестүү, таасирдүү, жагымдуу жеткирүү менен окуучуларды тарбиялоодо чоң көмөк көрсөтөт.

Көркөм окуу алгач мектептерде көркөм адабий чыгармалардан алынган чакан тексттерди туура, так, элестүү окууга үйрөтүүдөн башталган, тактап айтканда, байыркы грециядагы мектептерде Демосфенге, Эсхиль ж.б. чечендер, Гомер сыяктуу акындар адабий тексттерди, акындардын ырларын мугалимдердин жардамында көркөм окуп, улам кайталап көнүгүшкөн. Мында туура, даана, так, таасын окуу гана эле эмес, алардын речинин ыргақтаулуугуна, гармониялуулуугуна да өзгөчө көңүл бурулган. Мектептердеги көркөм окуунун методикалык маселелерин кеңири чечмелеген методист - М.А. Рыбникова: «Көркөм окуу - бул адабиятты окутуунун башкы жана негизги окутуунун формасы, бул жагынан алганда ал көрсөтмө куралдарга караганда алда канча баалуу келет. Анда көрсөтмө куралдардын милдетин аткаруучу каражаттар жок экендигине карабастан, үндүн күчү менен сөздү жөн гана таасирсиз айтпастан, көркөмдөтүп айтуу негизги максат», - деп айткан пикири биз үчүн баалуу илимий негиз боло алды. [7, 248-б.].

Учурда башталгыч мектептен баштап көркөм окууга көңүл бурулуп жатат. Ал окуучуга эстетикалык тарбия берип, анын көркөм табитин өнүктүрүүдө көркөм окуунун мааниси зор экендигин педагогдор, методисттер жакшы түшүнүшөт жана окумуштуулар да илимий изилдөөнүн объектиси катары өзгөчө көңүл бурулган десек болот.

Бул максатка жетүү үчүн башталгыч класстан тартып үзгүлтүксүз жана ырааттуу түрдө адабий билим берүү шарты коюлат. Окуучулар адабий чыгармадагы идея, тема, образдар поэтика менен таанышып гана калбастан, ошол чыгармада сүрөттөлгөн турмуштан өздөрүнө таалим алат, каармандар менен

талашып-тартышат, өрнөктүү адамдарды табат, азыркы өзүнүн айлана-чөйрөсү, көрүп-билген адамдары менен чыгармада чагылдырган турмушту, образдарды чагылдырат. Мында окуучулардын ассоциация түзө билүү көндүмдөрү калыптануусу менен өзүнүн «менин» издөө процесси активдештирилет.

Көркөм окуунун, чыныгы аткаруучулук чеберчиликтин, көркөм окуунун стили жана жанрынын үстүндө иштөө, мугалимден өзүнчө искусствону талап кылат. Көркөм чыгарманын тили образды ачып берүүдө, анын элестүүлүгүн арттырууда ошол түзүлгөн образдын сезгичтигин, көрүнүшүн, предметтүүлүгүн толук ичине камтый алган өзгөчөлүгүнө ээ болот.

Адабий чыгарма өзүнүн элестүү түзүлүшү аркылуу окуучуларды ойлонтот, оюна терең из калтырат, сезимин өзгөртөт. Ошондуктан адабий чыгармаларды педагогикалык талаптарга туура айкалыштырып, көркөм адабияттык материалдарды ар бир класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыктап берүү иши, айрыкча жаш муундарга туура тарбия берүүдө эң негизги орунду ээлейт десек болот. [8, 103-б.].

Көркөм чыгарманы түшүндүрүп окутуу иши бардык класста бирдей болуп колдонула бербейт, окуу сабагына үйрөтүүдө ар бир класста өзгөчөлүктөр болот. Ошондуктан, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө карай, ар түрдүү жол менен иш алып барылат. Негизинен төмөнкү этаптарга карата ишти жүргүзүүгө болот: 1) окууга карата болгон даярдыктар; 2) чыгарманы бүт окутуу; 3) чыгарманы бөлүктөргө бөлүп окутуу; 4) чыгарманы пландаштыруу; 5) өтүлгөн теманы жыйынтыктоого карата аңгеме жүргүзүү; 6) окуучулардын өздөрүнүн түшүнүгүн айтып берүү; 7) корутунду, этаптарга бөлүп окутуу менен биринчиден окуучулардын ойлоо сезимин өстүрүүгө жардам берсе, экинчиден сүйлөө речин өстүрөт жана калыптандырат.

Көркөм адабият байыртадан бери эле адам турмушун көркөм элестете алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Адамдардын турмуш-тиричилиги кыймыл-аракеттери, алга умтулган ой-санаалары, жаманчылыкка, адилетсиздикке, зордук-зомбулукка, эзүүгө, ырайымсыздыкка каршы күрөшүүлөрү бүт бойдон чындыктын өзүндөй жандуу элес түрүндө чагылдырылат. Адамдардын жакшы жүрүм-турумдары, үлгүлүү, өрнөктүү иштери менен бирге, алардагы ыплас көрүнүштөр, жаман сапаттар да сүрөттөлүп ашкереленет. Ошондуктан көркөм адабияты көп окуган адам көптү билүү менен гана чектелбестен, чыныгы Адам болуунун мектебинен өтөт десек болот. Адабият сабагы көркөм чыгарманы окуп түшүнүүнү, андагы турмуш чындыгына талдап баа берүүнү, жакшы менен жамандыкты так ажыратууну жана көркөм сөз берметтеринин ар кыл касиеттерин андап билүүгө үйрөнөт. Жогорудагы ушул милдеттер ийгиликтүү ишке ашканда гана, өз алдынча ой жүгүртө алууга жана маданияттуу, сылык-сыпаа, элестүү, сүйлөй алууга үйрөнүшөт. Мында окуучулар айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал-ылакап жана башка жанрлар, ал жанрлардын эреже-жолуна

ылайык жазылган көркөм дөөлөт менен таанышат. Жазуучунун жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, үн кубултуп көркөм окуу негизги орунду ээлейт. Текстти көркөм окуу жагынан мугалим окуучуларга үлгү бериши керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу, тилдик талдоо чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу иш жүргүзө алат. Адабий каарман көркөм чыгарманын жанрлары, сюжет жана башка түрлөрү менен таанышып, өздөштүрө баштайт.

Адабий чыгармаларды окуп-үйрөнүү менен жалпы адамзаттык асыл нарктарды таап чыгуу, аларды өз жашоо турмушунда колдонууга жетишүү, оюн жеткиликтүү билдирүү үчүн байланыштуу текст түзө билүү ыктарына көндүмдөрүнө ээ болуу менен окуучулардын кеп маданиятын калыптандырууда сөз байлыгын кенейтүүгө машыктырууда акын жазуучулардын ишмердүүлүгү тууралуу кеп кылабыз:

Көркөм чыгармаларды окутуудан мурда даярдык жумуштары жүргүзүлөт. Ал жүргүзүлүүчү жумуштар кыскача аңгеме түрүндө болот. Башкача айтканда, мугалим жаңы өтүлө турган материалды эң мурда жакшылап окуп, көркөм адабияттардагы элестөөлөрдү көңүлгө алып, ошого ылайыктуу болгон нерселерди көрсөтмө курал катарында даярдап, ошол материалдарга ылайыктап суроолорду түзүп, даярданып баруу керек. Ал суроолор материалдардын бут мазмунун ичинен алып, окуучуларга толук элестөөлөр бергидей болуу зарыл.

Мисалы, А.Токомбаевдин «Күз» деген ырды окуганда эң алды күз мезгилине байланыштуу кыскача аңгеме жүргүзүү. Мында күздүн белгисин окуучулардын көз алдына элестетет, күн кыскарып, түндүн узарышы, абанын салкын боло баштаты, дарактардын жалбырактарынын жана чөптөрдүн саргайышы, жер жемиштин бышышы, келген куштардын кете башташы, жана башка окуучулардын көз алдыларына элестетүү аркылуу, күз жөнүндөгү ыр окулуп, мазмуну айттырылат. Ошол эле сыяктуу Т.Үмөталиевдин «Жаз» деген ырын окута турган болсок, жаз жөнүндө берилген суроолорго окуучулар жооп берип олтуруп, жазгы көктөм убакыттагы жаратылыштын эң бир сонун түргө айланганын, жаздын айрыкча белгилерин окуучулар эстерине түшүрүшөт. Жайнаган гүлдөр, сайраган куштар, бүрдөгөн бак-дарактарды, окуучулар көз алдына элестетүү менен логикалык ой-жүгүртүүсү өнүгүшөт. Ошону менен бирге, көркөм адабияттык материалдардын мазмунун окуучулар тез түшүнсүн үчүн, көрсөтмө курал катарында, ошол аңгемеге карата берилген сүрөттөн пайдаланып, аны окуучуларга көрсөтүп түшүндүрүлсө, балдардын ал материалдарды тез өздөштүрүүлөрүнө чоң жардам берет, баланын көз алдына элестетилет, кабыл алуусу, эске тутусу, кеп маданияты өсүп-өнүгүшүнө шарт түзүлөт. Мисалы, Л.Толстойдун «Кавказ туткуну» деген чыгармасын окутканда, андагы Жилиндин качып баратканын, татарлардын кандай кууп бара жатканын жана Жилинди колго түшүрүп,

эки колун артына байлап, атка учкаштырып, татарлардын айлына баргандагы сүрөтүн окуучуларга көрсөтүү көз алдыларына элестетүү иштерди жүргүзүү зарыл. Окуучулар окуп чыккандан кийин, мугалим тарабынан суроо-жооп иретинде аңгеме жүргүзүлүп, материалдын мазмуну талдатылат. Мында окуучулардын канчалык өздөштүргөндүгү байкалат. Чыгармадагы салыштыруу, метафора. Эпитет сыяктуулар окуучулардын эсинде калгыдай болсун. Метафора деп, нерселердин, же түшүнүктүн окшоштугуна карай, бир сөздүн ордуна экинчи бир сөздү колдонууну айтат. Мисалы, «Көк чапанын жамынып, жер кулпуруп түрдөндү» деген сүйлөмдө көк чапан деген сөз көк чөп деген маанисинде. Ал эми эпитет - адабий чыгармада бир нерсенин атына кошо айтылуучу, көрк берүүчү сыпат. Мисалы, Манаста көк жал, кабылан, чок, бел, боо жана башка ушул сыяктуулар айтылат.

Кыргыз адабиятын окутууда атайын жалпы орус билим берүүнүн кыргыз мектептерине түзүлгөн кыргыз адабиятынын программасы (5-11-класстары үчүн) түзүлгөн, ошол программага таянуу менен 5-класста адабияттык окуу 68 саат бөлүнгөн. Бөлүнгөн сааттардын мектепте дидактикалык чыгармаларды окутуунун мааниси чоң экендигин көрсөткөн. Анткени окуучуларды тарбиялоочулук, өнүктүрүүчүлүк жагына, үндүн тембри, кырааты, эмоционалдуулук деңгээли, уккулуктуулугу, логикалык жактан тууралыгы, колдонулган мимика, пантомимикалар, жаңсоолордун түрүнүн туура пайдаланылышы ж.б. сапаттарына калыптанышат.

Дидактикалык чыгармалар түздөн-түз акыл айтуу, адептүү жүрүш-турушка үндөө, ак ниет, чынчыл, эмгекчил, боорукер болууга чакыруу максатын көздөйт. Кыргыз элинде дидактикалык чыгармалар оозеки чыгармачылыктын маанилүү бөлүгүн түзөт. Андай чыгармаларга жомок, макал-лакаптар, санаат-насыят ырлары, табышмактар жана башкалар кирет.

Адептүүлүк, адамкерчилик, баатырдык, сулуулук, өнөрпоздук, достук, боордоштук, ак ниеттүүлүк, чынчылдык, чыдамдуулук сыяктуу асыл сапаттарга тарбиялайт. Ушундай сөз өнөрүнүн эң алгачкы пайда болгондорунун бири – жомоктор.

Макал жана лакаптар адамга акыл үйрөткөн жана адептүү жүрүш-турушка үндөгөн элдик оозеки чыгармалардын түрүнө кирет. Эл ичинде макал-лакаптар «сөздүн гүлү» катары бааланат. Анткени макалдардан адамга керектүү ар кыл мазмундагы ой түйүндөрүн жолуктурабыз. «Туулган жердин топурагы алтын» деген макалдын маанисин чечмелей турган болсок. Мында эч ким топуракты алтын болуп калган экен деп түшүнбөйт, сөз мында туулуп-өскөн жеринден кымбат, сүйүктүү жер болбой тургандыгы жөнүндө сөз болот. Бул макалдын негизинде окуучулар мекенчил, адептүүлүккө, патриоттук сезимдерге тарбияланышат.

Макалдарга салыштырганда лакаптардын айтылышында, жаратылыш тарыхында кандайдыр бир айырмачылыктардын бар экендигин байкайбыз. Мисалы, «Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз

өтүптүр» деген лакапты алып көрөлү. Мүйүз туулгандан көп убакыт өткөндөн кийин чыкса да, кулакка салыштырганда узун болуп өсөрүн баарыбыз билебиз. Ал эми кулак болсо туулгандан эле бар. Бул жерде мүйүз кийин чыкса, кулактан узун болуп өсүп кетээрин эскертүү менен лакап менен эл өтө ач көз, зыкым адамдардын олдоксон кылык-жоругун кайталоодон сак болууну эскертет.

Мисалы:

Жараткан бергенин бүт койбой алат,
Бир гана жагымдуу сөз аман калат
Акылдуу адам көптү билиш үчүн окуйт,
Майда адам көпкө билиниш үчүн окуйт.

Дидактикалык чыгармалардын эң көлөмдүүсү санаат-насыят ырлары. Санаат-насыят ырлары деп адамдын кулк мүнөзүнө, үй-бүлөлүк өз ара жана коомдук мамилелерине, турмуш тиричилике дүйнөгө болгон көз-караштарына, адамкерчилик жана пастык жөнүндөгү түшүнүктөрүнө байланыштуу элестүү курч сөздөр менен акыл-насаат айтуу. Туура тарбия берүү максатында чыгарылган ыр түрүндөгү чыгарманы айтабыз.

Санат-насыят ырлары - кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири тараган ырлардын бири санат-насыят ырлары болуп саналат. Мындай ырларда белгилүү бир каармандар, сюжет, окуялар жок, жөн гана элдин турмуш тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет, бул же тигил жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт жана ошонун өзүнөн адамдарды оң сапаттарга үгүттөө идеясы көрүнөт. Мындай ырлар элдик акындар Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижоктордун чыгармачылыгында кеңири учурайт. Барпы Алыкул уулунун «Сүйлөш үчүн тил керек» деген санат ырларынан мисал келтирели:

Сүйлөш үчүн тил керек,
Ырдаш үчүн үн керек.
Сөздү сөзгө кынай бил
Маш зергердей чегелеп.
Ырчы болсоң - төкмө бол,
Ак жаандай себелеп.

Табышмактар элдин оозеки чыгармаларынын эң байыркы түрлөрүнүн катарына кирет. Табышмактар негизинен окуучулардын тапкычтыгы, турмуштун, табияттын, айлана-чөйрөнүн көрүнүштөрүн таасын байкагычтыгы, шамдагай, тез ой жүгүртө билгендиги табышмактарда айрыкча көрсөтүлөт. Эл арасындагы сөзгө чечен адамдар, ашынган төкмө акындар да кээде бири-биринин талантын табышмактуу суроолорду берүү менен сынап көрүшөт.

Табышмактар-бул адамдын тапкычтыгын, акыл-сезимин өстүрө турган көркөм сөз өнөрү. Көбүнчө тигил же бул буюмдун, айбанаттын, канаттуунун, табияттын көрүнүштөрүн башка бир ошого түспөлдөш көрүнүштөр менен каймана элестетүү орун алат да, ошону табуу менен адамдын баамчылдыгы, тапкычтыгы айкындалат. Табышмак адамдардын бири-бири менен өз ара туугандык жана туугандык эмес катыштарын, эмгекке, сүйүүгө, достукка карата мамилеле-

рин оң же терс сапаттарын, ички психологиялык абалдарын курчап турган дүйнөгө аалам жөнүндө түшүнүктөрүн чагылтууга байланыштуу.

Мисалы:

1) «Каза берсе түбү жок, кайда жүрсө жүгү жок»
(ой)

2) Отуруп алып ичин ачам,
Баатырларга аралашам,
Аябаган кызыкка батам,
Аягына жеткенче шашам. (китеп).

Адабият сабагында Жаңылмачтар көбүнчө жаш балдарга арналып чыгарылат алар ал балдардын тилин жатыктырып так даана жана ылдам сүйлөй билүүгө көнүктүрөт. Жаңылмачтар деп ар бир сөзү окшош тыбыштар катышып айтууга татаал улам кайталанган сөздөрдөн түзүлүп, жаңылбай тез айтылышын талап кылган ыр түрүндө чакан текстти айтабыз.

Жыйынтыктап айтканда, адабий чыгармаларды окутууда окуучунун логикалык ойлоо сезимин өстүрөт, окулган чыгарманын мазмунун көңүлүнө түшүрүп, ирети менен сүйлөп берүүгө үйрөнөт. Башкача

айтканда, өзүнүн окуганын толугу менен эсине түшүрүп, ирети менен сүйлөп берүүгө көнүксө, экинчиден, сочинение изложение жазууга окуучулар машыгат.

Адабияттар:

1. Абдыкерим Муратов. Кыргыз адабиятын окутуунун теориясы жана практикасы. - Б., 2013. - 287-б.
2. Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты 7-кл. - Бишкек, «Билим-компьютер», 2007.
3. Кыргыз адабиятынын программасы (жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн), Бишкек, 2015.
4. Артыкбаев К., Исаков Б. Биздин адабият V класс үчүн хрестоматия, окуу китеби. - Бишкек, «Мектеп», 2004.
5. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. - М., 1977. - 52-бет.
6. Шери уулу Ж. Адабият таанымкыч. Б., 1993. 52-бет.
7. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения: Пособие для учителя. - М., 1985. - 248-б.
8. Адамович Е.А. Объяснительное чтение в начальной школе. - М., 1954. - 103-б.
9. Турусбеков С., Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаев К. «Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы». Бишкек: «Мектеп басмасы», 1965. - 127-б.

Рецензент: к.пед.н. Курманалиева Ч.